

ДОСИТЕЈЕВО ЗАВЕШТАЊЕ СРПСКОМ РОДУ*

Поштоване даме и господо,

Драги пријатељи,

Хтео бих овом приликом да упутим речи најтоплије захвалности како Жирију у целисти, тако и свим његовим члановима понаособ, што је једногласно одлучио да ми за годину 2021. додели награду „Доситеј Обрадовић“ за животно дело. Ту одлуку и ту награду примам као велико признање, којег, наравно, у пуном смислу не могу бити сасвим достојан. Чиним то с нескривеним задовољством и благополучијем (да употребим ту лепу стару реч, која у Доситејевим списима није ретка), али и с поносом што се сада моје име и оно што сам урадио неразлучно повезују са светлим именом и исполинским потхвatom Доситејевим, именом и потхвatom заувек уписаним у саму срж духовног бића српског рода.

Посебно су ме дирнуле речи и оцене којима је Жири оправдао и образложио своју одлуку. Ако су, можебити, крупне, прејакe и прекомерне, те речи и ти судови несумњиво осветљавају оно што је деценијама прожимало моја најдубља филозофска стремљења и истрајна настојања – свагда, разуме се, у дослуху, каткад ласно препознатљивом, каткад скривеном, с оним што је покретало и надахњивало племените тежње Доситеја Обрадовића, иначе мога земљака (будући да смо обојица рођени у благословеном Банату, он у Чакову, ја у Бечкерек, како се у његово време звао Зрењанин).¹

Није ме оставило равнодушним што ми је награда „Доситеј Обрадовић“ додељена за годину 2021, у којој се – што је својеврсни знамен – навршило две стотине десет година од упокојења онога чије име она носи.

* Академик Данило Н. Баста, „Доситејево завештење српском роду“, Излагање на уручењу награде Задужбине „Доситеј Обрадовић“ за животно дело, Народно позориште, Београд, 18. мај 2022.

¹ У седмом писму другог дела *Живота и прикљученија* Доситеј је поменуо како се, после двадесет година одсуствовања из Баната, у њега вратио да би посетио своје сроднике и целивао земљу у којој почивају његови родитељи. Том приликом је поменуо и долазак у Бечкерек, „у дом једнога благообразнога господара, именом Филипа Сељаковића, који ми се каже да је ближњи сродник оца родитељнице моје Круне“ (1, 120). – Вид. *Сабрана дела Доситеја Обрадовића у шест књига* (Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2007 – 2008). Први арапски број означава књигу, а други страницу.

О Доситеју се писало нашироко и надугачко. Разматрани су и осветљавани многи аспекти његових списа и његове мисли. До танчина је описиван његов живот (али до данас, што је парадоксално, није поуздано, већ само приближно, утврђена година његовог рођења), обилато се говорило о његовим непрекидним путовањима. Тумачи Доситеја су се у понечему слагали, у понечему и нису. У једном су, међутим, сви били сагласни, па и једнодушни: у снажном наглашавању *Доситејевог просветитељства*. У овоме се с пуним правом видела стожерна мисао целокупног Доситејевог дела, почев од *Писма Харалампију*, преко *Живота и прикљученија*, до *Совјета здраваго разума*. У ствари, сваки Доситејев спис – и ови малочас поменути и они потоњи – прожет је идејом и сврхом европског просветитељства. Оно је било звезда не само његовог мишљења и живота него и његовог делања.

Питање о Доситејевом просветитељству указује нам се као нешто што отвара могућност и пружа прилику за нека лична запажања и наглашавања. Утолико пре и утолико више што је управо Доситејево просветитељство неретко давало повода и било извориште неспоразума, неразумевања, оспоравања и критике, али и понеког претеривања, па и „упрезања“ Доситеја и његовог дела у сопствена опредељења и духовна настројења.² Прилика је да се у кратким цртама и основним обрисима покуша предочити оно што сачињава суштину и карактер Доситејевог просветитељског становишта.

Има једна необична хронолошка подударност на коју, зацело, треба свратити пажњу. Доситејево *Писмо Харалампију*, за које постоје ваљани и веродостојни разлози да га означимо као прворазредни *манифест* (и програм) *Доситејевог просветитељства*, написано је у Лајпцигу 1783. Исте године, у истом граду, објављен је први део Доситејевог списа *Живот и прикљученија*, који је прожет и надахнут просветитељством с изразитом педагошко-културном тенденцијом да „поштенom роду српском“ „бог преблаг и милостиви, који је сам вечна правда и истина, ... отвори *очи ума* (подв. Д. Б.) да познамо шта је полезно и потребно нашем благополучију временому и вечному“ (1, 79). А наредне године, 1784, опет у Лајпцигу, појавили су се Доситејеви *Совјети здраваго разума*, у којима се писац није устезао да просвећене владаре одлучно подсети на њихову

² Чини нам се да један такав пример пружа Јован Скерлић. У тексту „Стогодишњица Доситеја Обрадовића“, који је објављен 1911, он је, поред осталог, написао и ово: „Ми данас у њему видимо човека који је прекинуо са средњовековним и византијским традицијама и источњаштвом и увео нас у модерну културу и *спасоносно западњаштво*.“ Јован Скерлић, *Писци и књиге I* (Просвета, Београд, 1964), стр. 101. Подв. Д. Б.

највишу дужност, написавши при крају свога уводног, дивљења достојног разматрања „О љубови“: „Не престајте трудећи се богодану слободу ума и просвештеније разума међу људе уводећи и таму и мрак варварства, глупости, сујевјерија и невјежества изгонећи“ (3, 16). Поткрај године 1784. објављен је у децембарској свесци *Берлинског месечника* (Berlinische Monatsschrift) Кантов славни чланак "Одговор на питање: шта је просвећеност".³ Тај упечатљив и језгровит одговор, на који протекло време до дана данашњег није бацило ни најмању сенку, гласи овако: „*Просвећеност је излазак човеков из стања незрелости за које је сáм крив.*“

То је, дакле, та чудесна временска подударност, када је о просветитељству реч, између нашег Доситеја и кенигсбершког геометра и критичара ума. С разлогом можемо претпоставити да би Кантову славну „дефиницију“ просвећености без двоумљења усвојио и Доситеј. Као што би свој потпис без оклевања ставио и испод речи које је Кант, зарад разјашњења, додао одмах у продужетку наведеног појма просвећености: „*Незрелост* је немоћ да се свој разум употребљава без вођства некога другог. Та незрелост је *самоскривљена* онда кад њен узрок не лежи у недостатку разума, него у помањкању одлучности и храбрости да се човек њиме служи без туђег руковођења. *Sapere aude!* Имај храбрости да се служиш *сopственим* разумом! – то је, дакле, лозинка просвећености.“

Важно је имати на уму да Доситејево просветитељство, по свом извору и карактеру, није (свакако не: пресудно) било француског, него превасходно немачког порекла. Док је француско просветитељство било у знаку атеизма, док је, холбаховски казано, настојало да хришћанство разголити и потом оптужи за многа зла и невоље, дотле се немачко просветитељство није тако радикално окретало против хришћанства и религије уопште.⁴ Напослетку, Кант, чије је одређење просвећености малочас наведено, написао је и дело под насловом *Религија у границама самога ума*.

³ Пре безмало пола века, 1974, несвесно се држећи Доситејевог захтева да се на „општи народни језик“ српски преводне полезни списи учених људи, тај сам чланак превео и уврстио у књигу краћих текстова Имануела Канта *Ум и слобода* (Идеје, Београд, 1974), стр. 43 – 48. – Непуних тридесет година доцније, превео сам на српски језик драгоцену књигу Ернста Касирера *Филозофија просветитељства* (Гутенбергова Галаксија, Београд, 2003). Она је незаобилазна за свакога ко жели да Доситејево просветитељство сагледа и разуме у ширим духовним и филозофским перспективама.

⁴ Користан увид у важне текстове немачког просветитељства пружа књига *Was ist Aufklärung?* Hrsg. von Erhard Bahr (Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1974). У њој су заступљени: Кант, Ерхард, Хаман, Хердер, Лесинг, Менделсон, Рим, Шилер и Виланд.

На многим местима Доситејевих списа читалац се лако може уверити да његово просветитељство не само да није било уперено против Бога него да је, напротив, Божјег извора и Божјег надахнућа. Доситеј је истицао да је разум дар који је човек добио од Бога, а да је човекова најпреча дужност да тај дар развије, оплемени и стави у службу добра, највећег добра, на овоме свету. Једва да би се међу српским писцима могао наћи неко други ко је с толико поверења уносио здрав људски разум као свеопшту основицу просветитељства, као услов без којег је оно немогућно и незамисливо. За Доситеја важи да једино на таквом поверењу могу почивати знање, наука, истина, образовање, култура. О свим тим вештима, о свим тим високим циљевима просветитељске идеје и просветитељског програма, Доситеј је говорио с патосом који, барем код нас, нема себи равнога.

Никада се не сме изгубити из вида да се у језгру речи просветитељство, као и других сродних речи (просвета, просвећеност), налази реч *светлост*. Просветитељство је просветљавање. Отуда је онај ко се за њ залаже и заступа га – истински просветитељ, бакљоноша који растерује тмину, обасјавајући истину и лепоту као високе циљеве човековог света и живота. Такав је био Доситеј, најзнатнији српски син века просвећености. Као да се до њега, стазама непојамним, пробио зрак негдашње метафизике светлости, али овога пута поглавито окренуте ка човеку и његовом „свету разума“ (упор. 1, 20), а не тек ка јестеству као таквом.

Још нешто треба имати у виду. Просветитељство није занимало Доситеја као пука идеја и апстрактни појам. Он није ишао (само) за тим да теоријски размотри и изложи суштину просветитељства. Просветитељство је пригрлио као нешто практично, као спасоносни делотворни програм за српски народ, за његово образовање, облагорођивање, културно напредовање, морално уздизање српског општества до висине чисте добродетељи.⁵ То је схватио као највиши задатак и крајњу сврху свога живота. Дубоко су потресне Доситејеве речи које се могу прочитати при крају његовог писма пријатељу

⁵ Баш из тих разлога, Доситејева приврженост просветитељству, поготово тамо где је наступао против сваког облика сујеверја, умела је да буде изразито борбена. Као борбени поклич звуче ове његове увелико познате речи из *Совјетâ здраваго разума*: „Књиге, браћо моја, књиге! а не звона и прапорце; књиге! предраги и непрецењени небесни дар, просвјештених умова поносите кћери! оне сад на земљи и на мору царствују и премудре законе дају! оне војују и побеждавају! оне славу благополучних народа до самих звјезда подижу и преузвишавају!“ (3, 18).

Харалампију: „Мени ће преко мере плаћено бити кад когод од мога рода рекне, кад нада мнош зелено трава нарасти: 'Овде лежу његове српске кости. Он је љубио свој род. Вечна му памет.'“

Данас је просветитељство на рђавом гласу. На таквом гласу је, наравно, и његов жаришни, његов носећи појам – здрав разум. Давно је, још код Хегела, започела његова филозофска дискредитација, да се не каже његово исмејавање и ниподаштавање. Да ли је, можда, куцнуо час да се, између осталог и благодарећи Доситеју, крене ка рехабилитацији просветитељства, његовог појмовног света, здравог људског разума у првом реду? Јер, без таквог разума тешко је, ако је уопште могућно, разабрати се и оријентисати у овом свету који свакога дана постаје све сложенији, све замршенији, све тамнији, све загонетнији и, самим тим, све нечовечнији. Без таквог разума не може се јасно разлучити добро од зла, истинито од лажнога, лепо од ружнога, пријатељско од непријатељскога, па чак ни корисно од бескориснога. А за таква разликовања Доситеј је свагда при руци, спреман да своме роду буде од помоћи као учитељ и саветодавац. Дођемо ли до распутице, на којој не знамо куда ћемо даље, на којој је искушење да забасмо на криви пут велико, опоменимо се Доситејевог здравог разума, ослонимо се на њега, па ће избор правога (макар и тежег) пута бити лакши и поузданији.

Доситејем је највећма владала страст путовања, „по свету ходања“ (1, 119). Није то било необавезно лутање, неконтролисано тумарање, а понајмање доконо скитање (што му се, иначе, пребацивало). Своја безбројна путовања, за која је увек био вољан и спреман, предузимао је с јасном сврхом стицања нових знања. Та су путовања била Доситејеве године учења, упознавања разних људи, народâ, језикаâ, обичајаâ, начина живота. На путовања је одлазио као човек незасите радозналости, вазда будног љубопитства и отворена духа. Ако се тако може рећи, његова путовања су имала епистемолошки смисао, јер су се на њима и помоћу њих умножавала његова сазнања, ширили духовни видици, богатило искуство, изображавала личност. Захваљујући путовањима, Доситеј, тај наш просветитељ на ногама, постајао је космополита, полиглота, и баш због тога остајући непоколебљив и искрен српски родољуб, просвећен и добробити свога рода посвећен. Само је једна страст била код њега јача од страсти путовања – да на општем народном језику напише и штампа оно што ће бити оруђе културе и образовања, школе и просвете, „слатке, слободне, миле матере наше Србије“.

Српски народ је имао великих учитеља и пре и после Доситеја. Пре, поменимо Светога Саву. А после, поменимо Вука Караџића. Доситеј је међу њима драгоцен беоцуг.

Ако се, на крају, запитамо шта је Доситеј Обрадовић трајно завештао нашем роду, одговор може бити сасвим кратак и једноставан: Себе сама! Своје целокупно дело. А тиме и онај поклич из 1804, који се никада не сме заборавити и никада престати да одјекује у нашим грудима: „Востани, Србије! Востани, царице!“

Академик Данило Баста на додели награде за животно дело
Задужбине „Доситеј Обрадовић“ (Фото: Ива Анђелић)